

Carlos Damián Fuentes Fos

Juan Andrés i els jesuïtes exiliats: entre l'expulsió d'Espanya (1767) i la restauració de l'orde (1814)

A l'abril de 1767 més de cinc mil membres de la Companyia de Jesús, molts d'ells homes de reconegut prestigi intel·lectual i de gran rellevància social i política, van ser obligats a deixar les seues cases i dirigir-se cap als ports des dels quals serien estranyats del nostre país i de totes les possessions d'ultramar. La historiografia reconeix des de fa temps que el seu estranyament va tenir causes fonamentalment polítiques, i ho explica per la capacitat d'influència religiosa, cultural i social acumulada pels jesuïtes i per una sèrie de disputes derivades d'aquest predomini que ells havien pogut controlar fins llavors però que en els últims anys del regnat de Ferran VI i primers del de Carles III es van resoldre amb la derrota dels ignasians davant els seus molts enemics. No obstant açò, la qual cosa per a aquells homes va significar una tragèdia vital de la major envergadura, per a la història del pensament espanyol va suposar el principi d'una etapa particular, especialment productiva, caracteritzada per una gran obertura de mires cap a les tendències intel·lectuals europees i un sincer nacionalisme cultural hispànic que va servir tant d'avançada cultural espanyola a Itàlia com de via de comunicació del pensament espanyol amb el de la resta d'Europa. En efecte, el grup dels expulsats suposa una de les proves més evidents que la cultura espanyola del segle XVIII va ser diversa i europeïsta, ja que els jesuïtes van arribar a Itàlia amb una formació cultural hispànica particular segons els seus territoris de procedència, la seua formació i el seu caràcter personal. Una vegada allí, reunits la majoria a Roma i en els estats del nord d'Itàlia, procedents de regions tan diferents i llunyanes com l'Espanya peninsular, els immensos territoris americans o l'orient asiàtic, durant aquells anys van fusionar la seua herència amb la rica tradició italiana i amb influències de la resta d'Europa i van escriure una ingent quantitat d'obres sobre filosofia, estètica, història, crítica literària, jurisprudència, antropologia, lingüística, filologia, musicologia, matemàtiques, astronomia, física... En tots aquests camps molts dels seus treballs estan considerats com d'una gran originalitat per a l'època i fins i tot avançats al seu temps. Entre ells, alguns com el valencià Juan Andrés van escriure obres de voluntat

sintetitzadora i totalitzadora, comparativa i interpretativa a un temps, que plasmen una particular versió catòlica de la voluntat enciclopèdica tan característica del segle XVIII.

Per la seua trajectòria vital, per les seues peculiars relacions amb el poder de Madrid, per la fama que va aconseguir a Itàlia, a Espanya i en tota Europa i per la importància de la seua obra sobre el *Origen, progreso y estado actual de toda la literatura*, el cas de Juan Andrés Morell (1740-1817) pot considerar-se paradigmàtic.

Juan Andrés va nèixer el 15 de febrer de 1740 en la vila de Planes com a primogènit d'una família acomodada de la petita noblesa valenciana originària del Regne d'Aragó.

El jove Juan va iniciar els estudis de gramàtica a Benissa però molt ràpid va ser enviat al seminari de nobles de València, dirigit pels jesuïtes, on va sobreixir per les seues qualitats intel·lectuals i capacitat de treball i va aprendre no solament gramàtica, retòrica, poesia, història i llatí com era preceptiu, sinó també grec, hebreu, francès i italià. Conclous els estudis bàsics va arribar a començar els de Filosofia en la Universitat de València encara que només va completar un curs, atès que en 1754 va marxar a Tarragona a incorporar-se a la Companyia de Jesús, la qual cosa va fer formalment el 24 de desembre d'aqueix mateix any, precisament quan la influència dels jesuïtes començava a decaure a Espanya.

Després de complir el noviciat a Tarragona i Torrent, entre 1756 i 1757 Andrés va romandre en el Col·legi de Manresa perfeccionant els seus coneixements d'humanitats i després es va traslladar a Girona per a concloure els estudis de Filosofia. Durant aquests anys va poder entrar en contacte amb les tesis filosòfiques del grup de jesuïtes neoescolàstics de Cervera. Els jesuïtes de tota la Província d'Aragó tractaven en aquells dies de superar la tradició barroca per mitjà del criticisme històric, la renovació dels estudis humanístics i l'acceptació de les noves teories en ciències naturals i exactes. Però mentre el grup català preferia no trencar del tot amb l'escolàstica, el dels valencians era més aviat no escolàstic i empirista per influència de la tradició renovadora local que arrencava dels novadors. En 1759 Andrés va tornar a València per a estudiar teologia en el Col·legi de Sant Pau i es va submergir amb plena consciència en l'ambient intel·lectual de la ciutat, la qualitat de la qual i obertura als corrents del pensament europeu recordaria Andrés molts anys després en carta al botànic Cavanilles:

Aunque a tantas leguas de distancia de nuestra nación desaparecen las pequeñas divisiones corográficas y toda la España es patria, no deja con todo de presentárseme con particular afecto nuestro reino de Valencia y de serme de gran consuelo el ver salir de los valencianos las obras que hacen honor a los españoles. Usted, el señor Bayer, los Ciscars, Muñoz, Cerdá y varios otros hacen ver cuán presto mudaría la Europa de concepto de la literatura española si todas las provincias de España pro-

dujeran sujetos semejantes. Aquí también se puede hacer la misma observación: Eximeno, Colomé, Lassala, Serrano, dos Garcías, Pinazo y varios otros son valencianos (28 de octubre de 1793).

Educat en aquest context, finalitzats els estudis teològics i rebut el sagrament de l'orde en el mateix Col·legi de Sant Pau, en 1763 Andrés va ser promogut a la Càtedra de Retòrica i Poesia de la Universitat de Gandia que dirigien els pares jesuïtes. Durant aquesta breu etapa com a docent va escriure la seua única obra de creació literària: la tragèdia *El Juliano* (avui perduda), composta per a l'intermedi d'un certamen d'oratória celebrat els dies 16 i 19 de juliol de 1765. El més interessant dels quatre anys que va passar a Gandia va ser potser el seu contacte amb Maians, qui des de 1739 vivia retirat a Oliva, a menys d'una jornada de camí. A pesar que l'epistolari maiansià revela que des del seu retorn de Madrid En Gregori havia anat evolucionant cap a postures cada vegada més bel·ligerants cap a la Companyia de Jesús, va mantenir l'amistat amb alguns ignasians, com els catalans Gener i Aymerich o el conquenc Andrés Marcos Burriel, per les seues capacitats intel·lectuals i perquè acceptaven el criticisme històric i els nous corrents del pensament europeu que tant li interessaven. Aquestes mateixes qualitats van haver de ser les que van propiciar que, malgrat les fortes prevencions, Maians establira un contacte intel·lectual amable i fructífer amb Andrés. Les cartes que es van creuar evidencien el respecte i admiració del jove jesuïta per la personalitat i erudició de Maians, a qui seguiria recorrent des de l'exili italià per a resoldre els seus dubtes al voltant d'alguns aspectes de la història de la literatura espanyola. Tot indica, a més, que l'empirisme que va caracteritzar des de dates molt primerenques l'obra d'Andrés va tenir connexió en els seus orígens amb la lectura de Locke per Maians.

La relació entre tots dos es va interrompre inesperadament a partir del 2 d'abril de 1767. Aquella matinada va ser publicada i executada simultàniament en tot el país la Reial Pragmàtica que establia la immediata eixida dels jesuïtes de les possessions espanyoles. Les cases i col·legis van ser presos i els jesuïtes reunits en la sala capitular, on els va ser llegida l'ordre. Poques hores després ja estaven sent escortats als ports des dels quals havien d'embarcar amb destinació als Estats del Papa. Cap dels jesuïtes de Gandia va oposar resistència:

Al salir los desterrados de Gandía, hubo un llanto universal. Quando el retor oyó la orden, se desentonó mucho. Después la salida fue con modestia (carta de Mayans a Martínez Pingarrón con fecha de 6 de abril de 1767).

Malgrat que no va ocultar la seua satisfacció amb la mesura, Maians sentia sincer afecte per Andrés, era conscient de les seues qualitats i confiava en els fruits que podria donar algun dia a la nació, per la qual cosa va intentar retenir-lo a Espanya emprant el poc subtil

escletxa que oferia la Reial Ordre a tots els membres de la Companyia i que sens dubte va plantejar a molts d'ells un mateix dubte personal: abandonar l'orde per a poder romandre en el país. El 6 d'abril Maians va enviar una carta al pare Manuel Almagro, jerònim de Sogorb perquè tractara per tots els mitjans de convèncer el jove que renunciara al seu orde. En aquesta missiva preveia que aquesta acabaria sent dissolta pel papa, al mateix temps que manifestava la seua convicció que Andrés romanía fidel als seus superiors per engany i «per un fals prejudici que pateix» i opinava que els jesuïtes innocents acabarien penedint-se de preferir una «vida miserable» a la possibilitat de romandre en el país. Malgrat encertar quant a la dissolució de l'orde, Maians es va equivocar quant a Andrés perquè, com la major part dels jesuïtes, no solament mai va abandonar la Companyia sinó que va fer la solemne professió dels quatre vots en Ferrara el 15 d'agost de 1773, quan el breu d'extinció ja havia sigut signat pel papa però encara no havia sigut publicat allí, la qual cosa dóna idea de la seua gran fidelitat a l'orde. A més, en els anys següents es va mantenir atent a un possible restabliment i a quantes notícies sobre l'assumpte corrien per Europa i fins i tot, dècades més tard, es va traslladar a aquells territoris italians que la van veure afavorida o restituïda com Parma o Nàpols. Per descomptat, els jesuïtes van considerar injusta i desproporcionada la seua eixida d'Espanya i van estimar que les acusacions que s'havien abocat sobre ells eren clarament exagerades. Els seus al·legats de defensa van ser plasmats en una sèrie de diaris, memorials i narracions entre els quals es va explicar un «elegantísimo comentario latino de las innumerables incomodidades que sufrió toda la Compañía en su viaje desde España a Córcega» escrit per Andrés.

Els expulsats espanyols van ser portats a Còrsega el 28 d'agost de 1767. Allí van passar uns mesos realment penosos fins que van ser obligats per les autoritats franceses a marxar de la illa i desembarcar en les proximitats de Gènova per a dirigir-se per terra als Estats Pontificis, on Climent XIII els negava l'accés en un desesperat i infructuós intent per que Carles III reconsiderara la seua decisió. Finalment, el papa va acabar cedint i els jesuïtes espanyols van entrar en els seus territoris. Els aragonesos es van establir en Ferrara i en aquesta ciutat va fixar Andrés la seua residència fins a finals de 1773, encarregant-se-li l'ensenyament de la filosofia en el Col·legi dels Jesuïtes. Per a aquesta fi va escriure la seua *Prospectus philosophiae universiae*, un tractat d'introducció a la matèria. L'estructura i el contingut que Andrés va donar a aquest manual de curs per als seus alumnes anunciaven ja el caràcter enciclopèdic, crític, empirista i antiescolàstic que caracteritzaria tota la seua obra posterior.

Pel que es refereix al contacte amb Espanya, els jesuïtes van intentar escriure als seus familiars quan van arribar a territori pontifici i van deixar d'estar sotmesos a la vigilància directa de les autoritats espanyoles, ja que l'ordre d'expulsió establia també la prohibició de mantenir contacte epistolar amb ells. No obstant açò, prompte les autoritats van relaxar els controls i amb el temps van tolerar la correspondència amb els jesuïtes exiliats, sobretot quan els destina-

taris eren els seus familiars i sempre que les cartes s'enviaren a través del filtre del comissari competent. Amb tot, les prevencions cap als jesuïtes no van deixar d'existir i, de fet, en 1776 el propi Andrés es lamentava de no tenir amb prou faenes contacte cultural amb la seua pàtria. La supressió de la Companyia de Jesús va comportar la del Col·legi de Ferrara i va privar a Andrés de la possibilitat de seguir ensenyant allí. Així les coses, al gener de l'any següent es va traslladar a Màntua per a exercir com a preceptor dels fills dels marquesos Giuseppe Bianchi i Massimilia Murari Bra. Durant els 23 anys següents Andrés va viure en el palau dels Bianchi i va travar una sincera i afectuosa amistat amb aquesta família. El marquès era un home culte i procliu al mecenatge que va usar la seua influència per a facilitar-li l'accés a les millors biblioteques de la ciutat i, a més, gràcies al nou estil de vida va poder gaudir d'una posició acomodada i d'una ocupació molt més tranquil·la que la de professor en Ferrara i així dedicar-se als seus estudis personals. Amb els avantatges propis de la seua nova ocupació, Andrés va anar integrant-se des de Màntua en el panorama cultural italià. Va participar en les polèmiques intel·lectuals que estaven d'actualitat i va iniciar la redacció de la celebrada *Dell'origine progressi i stato attuale d'ogni letteratura* (Parma, 1782-1799), per a la composició de la qual va emprar dues dècades i gràcies a la qual es va convertir en un intel·lectual de reconegut prestigi en tota Europa. Molts jesuïtes van viure en circumstàncies similars a les d'Andrés: el seu bon amic aragonés Ramón Ximénez de Cénarbe (1743-1831) va viure en Cremona durant més de quaranta anys en qualitat d'hoste del marquès Ala Ponzone, com el seu capellà, secretari i preceptor dels seus fills. Entre els valencians, Juan Bautista Colomé (1740-1807) va estar també al servei d'un noble i va escriure diverses peces de teatre i altres obres de música i filosofia, i Antonio Ludeña (1740-1820) va ser professor de matemàtiques en Camerino. Alguns com Antonio Eximeno (1729-1808) van passar al clergat secular i uns altres com Esteban d'Arteaga (1747-1799) van optar per la secularització poc després d'arribar a Itàlia, malgrat el fet que no se li va permetre tornar a Espanya i va viure durant molts anys com a bibliotecari del diplomàtic espanyol José Nicolás de Azara.

En pocs anys Andrés va començar a ser més conegut a Itàlia gràcies a diversos opuscles científics i erudits. En 1774 va quedar segon en el concurs organitzat per l'Acadèmia de Màntua que demanava la solució d'un difícil problema de física hidràulica. Uns anys després, la mateixa Acadèmia el va convidar a formar part d'ella, la qual cosa suposava el seu reconeixement oficial com a home de ciències i de lletres per part del cercle intel·lectual de la ciutat. Per a la cerimònia d'ingrés va escriure una *Dissertazione sopra li cagioni della scarsezza de' progressi delle scienze in questo tempo* (1779) en la qual denunciava l'excessiva multidisciplinarietat dels homes de ciència del seu temps i reivindicava l'aplicació del mètode científic basat en la comprovació d'hipòtesis successivament ajustades a les observacions. En 1776, mostrant novament el seu interès per les ciències experimentals, va publicar a Màntua el seu cèlebre *Saggio della Filosofia del Galileo*, gràcies al qual va

guanyar notorietat en tota Itàlia. Més tard, en el seu «*Lettera sopra una dimostrazione del Galileo*» (1779) va reivindicar el paper del geni pisà en la història de la *cienciae* va insistir en la defensa d'un pur sensisme experimentalista que evitara les construccions metafísiques *a priori* i se centrara en el realment observable. En el camp humanístic, Andrés es va donar a conèixer amb un altre treball breu, la *Lettera al Sig. Conte Alessandro Muraribra* (1778), que va confirmar davant els italians la seua vàlua intel·lectual en desxifrar una medalla del museu Bianchini que representava a Hèrcules amb el senglar d'Eximanto i el rei Euristeu i que se li havia resistit fins i tot al cèlebre numismàtic veronés Scipione Maffei.

No obstant açò, allò que més va contribuir al fet que el nom de Juan Andrés fóra conegut en tota Itàlia i al fet que se li observara amb altres ulls des d'Espanya va ser la seua participació en la controvèrsia que es va desencadenar per la pretesa influència de la literatura espanyola en la corrupció del gust italià en els segles XVI i XVII. Uns anys després que els jesuïtes espanyols s'assentaren en els territoris pontificis, dos italians també jesuïtes van publicar sengles històries de la literatura del seu país en les quals van sostenir algunes idees que no deixaven molt bé parada la tradició històrica i cultural espanyola. Es tractava de la *Storia della letteratura italiana* (1771-1782) de Girolamo Tiraboschi i *Del risorgimento d'Itàlia negli studi, nelle arti i nei costumi dopo il Mille* (1775) de Saverio Bettinelli. Tots dos compartien les idees estètiques del neoclassicisme racionalista, i sostenien que la corrupció formal o «mal gust» que havia afectat a la literatura italiana en el segle XVII es va deure a causa de la influència de la literatura espanyola a Itàlia. A més, afirmaven que la causa última d'aqueix influx havia sigut el predomini polític que la Monarquia hispànica va exercir sobre el país en aquella època, ja que hauria afavorit la difusió i imitació dels models espanyols. Per mitjà d'aquest raonament els dos jesuïtes intentaven elogiar la qualitat de la literatura italiana i exculpar els seus autors de la responsabilitat d'haver introduït l'estil barroc. Ara bé, lògicament, van provocar alhora la indignació de no pocs espanyols i el malestar del govern de Madrid, molt més com que un dels eixos fonamentals de la política exterior espanyola des de la Guerra de Successió havia sigut el manteniment d'altres cotes d'influència política a Itàlia. Aquesta ambició continuava més viva que mai amb Carles III, el govern del qual no podia considerar grata cap obra que sostinguera o suggerira efectes nocius de la influència espanyola en la península itàlica.

També els jesuïtes expulsats es van mostrar contrariats per les acusacions que s'havien abocat sobre la qual, al marge de l'expulsió, seguia sent la seua pàtria i es van convertir ràpidament en els més actius i inesperats defensors de la cultura hispana fóra de les seues fronteres. Juan Andrés va ser el primer que va donar resposta a les acusacions dels seus coreligionaris italians però prompte van escriure també altres dos jesuïtes de la província aragonesa: el valencià Tomàs Serrano (1715-1784) i el català Francesc Llampilles (1731-1810). Els tres van voler negar que la influència hispana haguera sigut la causa de la deca-

dència de les lletres italianes i, al mateix temps, rehabilitar l'honor de la literatura espanyola. Les diferències entre ells van radicar en la forma en què es va concretar la defensa i en la consegüent reacció que va suscitar en els italians, ja que mentre que Serrano i Llampilles van escriure vertaderes apologies de la literatura espanyola que en diversos passatges es convertien en atacs directes contra la literatura italiana, Andrés es va distingir puix que va intentar per tots els mitjans que la seua resposta fóra el menys ofensiva possible. A principis de l'estiu de 1776 es va publicar la *Lettera al Sig. Comendatore fra Gaetano Valenti Gonzaga sopra una pretesa cagione del corrompimento del gusto italiano nel secolo XVII*. L'obra no contenia solament un al·legat a favor de la literatura i els escriptors espanyols, sinó també de la història política d'Espanya i fins i tot dels seus governants passats i presents: l'estratègia consistia a demostrar que l'adopció dl «mal gust» per part dels autors italians havia sigut anterior a l'arribada de la influència hispana, la qual cosa invalidava automàticament la tesi del trasplantament cultural. Respecte a la qüestió política, en l'inici de la mateixa *Lettera* va aprofitar per a lloar les iniciatives culturals empreses pels governadors espanyols de Nàpols i Milà en els segles XVI i XVII, per la qual cosa no hi ha dubte que entre les seues intencions s'inclouïa la rehabilitació del domini espanyol sobre Itàlia. Ell mateix ho explicitaria uns anys més tard en una carta dirigida al florentí Lorenzo Mehus: la *Lettera* havia sigut escrita per a ser

una piccola e moderata mia difesa del governo spagnuolo in Italia riguardo al corrompimento della letteratura del secolo passato, che fu il primo atto della guerra che si è resa poi contro mia intenzione troppo viva tra alcuni spagnuoli e altri italiani (11 de setembre de 1783).

Aquella *Lettera* d'Andrés a Valenti va aconseguir major reconeixement a Itàlia que les obres dels seus compatriotes i, per descomptat, va anar molt més ponderada en els seus plantejaments i fonamentada en els seus arguments. L'èxit i la bona crítica que va rebre una obra que censurava les teories italianes i eixia en defensa de la qualitat de la literatura espanyola i de la influència política del nostre país sobre Itàlia s'expliquen pel to assossegat i respectuós amb què Andrés va exposar les seues raons i perquè sempre les va basar en fets provats explicats amb moderació i honestetat, fugint d'exageracions i de crítiques massa directes o atacs personals a Tiraboschi i Bettinelli. Que va aconseguir el seu objectiu és evident atenent a les cordials relacions que va establir amb els intel·lectuals italians.

A partir de 1780 Andrés va dedicar quasi totes les seues energies a la redacció de la que va ser l'obra de la seua vida, que el va fer conegut en tota Europa i va marcar una fita original en la història de la literatura i la crítica literària: *Dell'origine, progressi i stato attuale d'ogni letteratura* (1782-1799) va ser presentada com una extensa síntesi, enciclopèdica i extremadament erudita, en la qual el jesuïta de Planes es proposava reunir la història de

tota la cultura escrita, en tots els seus gèneres i a través de totes les èpoques i nacions amb una exhaustivitat i proporcions que certament sorprenen. L'obra va tenir un gran èxit tant a Itàlia com a Espanya, i fins i tot va ser venuda per subscripció a París i a Viena. Entre 1784 i 1806 va ser traduïda per Carlos Andrés –germà de Juan– i publicada en la Impremta Reial de Madrid, que dóna compte de la nova actitud del govern cap als jesuïtes exiliats una vegada van deixar de ser vistos com una amenaça i es va començar a valorar la possibilitat que serviren a la política de prestigi cultural espanyol a Europa afavorida per Floridablanca. Amb prou faenes dos anys arrere Nicolas Masson de Morvilliers havia acusat públicament a Espanya de no haver aportat gens a la cultura europea, així que no es podia perdre l'oportunitat de publicar a Espanya i en castellà una història de tota la literatura tan ambiciosa en els seus continguts i tan lloada a Itàlia que a més reivindicava el lloc del nostre país en la història de la cultura occidental. En efecte, encara que Andrés sempre va emetre judicis moderats i va evitar centrar-se massa en la literatura espanyola, el primer volum arreplegava i explicava la contribució de nombrosos autors espanyols a la literatura universal, de manera que, sense ser-ho, l'obra podia ser entesa des d'Espanya com una espècie resposta a Masson. A més, arribava precedida de nombrosos elogis de la premsa literària italiana i açò la feia encara més interessant en haver sigut Itàlia el camp de batalla per l'honor de la literatura espanyola en la dècada anterior. El patrocini del govern va portar a l'estranya paradoxa que una Reial Ordre del mateix monarca que havia expulsat d'Espanya a Juan Andrés i als seus companys d'orde i que havia pressionat al papa fins a aconseguir que dissolguera la Companyia estipulava uns anys després que l'obra d'un d'ells s'utilitzara com a manual d'Història Literària en els Reials Estudis de San Isidro de Madrid i en la Universitat de València.

En la resta d'Europa la difusió de *Dell'origine...* va ser també important. En 1805 Giuseppe Emanuele Ortolani va traduir al francès el primer volum i ho va publicar ni més ni menys que la Impremta Imperial de París. Encara que no va tenir continuïtat, aquesta edició va significar un autèntic recolzament per al coneixement d'Andrés a França. També en l'àmbit germànic i a Suïssa va ser molt llegida l'edició italiana. Quant al contingut, Andrés va escriure una obra que, per primera vegada, tractava d'interpretar tota l'evolució cultural de la humanitat –segons l'ampli concepte del divuit de literatura– en totes les èpoques i països des d'un punt de vista absolutament global, racional, empíric, crític i cristià. Malgrat les limitacions materials, va aconseguir donar-li una gran coherència, tractar tots els aspectes amb summe rigor i donar una imatge integral i acabada de cada matèria i del conjunt, oferint no un diccionari sinó una síntesi interpretativa i valorativa. Des de feia més d'un segle diversos membres de la Companyia de Jesús s'havien dedicat a l'escriptura de grans obres que tractaven d'explicar l'estat dels coneixements sobre una o diverses matèries. En el segle XVIII, enfront dels

grans diccionaris sectoritzats que van predominar en el XVII, allò que se cercava era la integració. De fet, abans que Andrés, Tiraboschi havia intentat fer el mateix en la citada *Storia della letteratura italiana*, com també Alessandro Zorzi. En aquesta tradició jesuítica que tant èxit va tenir a Itàlia s'inserien els set volums de *Dell'origine...* Un dels aspectes més coneguts de l'obra va ser l'especial atenció que va prestar a la civilització àrab com a transmissora del saber antic a Occident a través de la península Ibèrica. Al costat d'açò, l'altra gran novetat va consistir a classificar i estudiar el saber humà en dos grans blocs d'estudi: les bones lletres (*poesia*, és a dir, tota la literatura amena, eloquència, història, geografia, cronologia, antiquària, gramàtica, crítica) i les ciències, que al seu torn inclourien les naturals (matemàtiques, història natural, botànica, física, química, medicina, filosofia, jurisprudència) i les eclesiàstiques (teologia, exegesi bíblica, dret canònic i història eclesiàstica). L'atenció prestada a aquestes últimes comportava una resposta indirecta però contundent als enciclopedistes i a tots els *philosophes*. Enfront dels «falsos filòsofs» i responent a l'oblit de la religió pels enciclopedistes, Andrés va plantejar el seu propi enfocament cristià per a una història del saber humà. Per la seua pròpia formació i per necessitat dels temps, en les dues últimes dècades del segle XVIII va voler i va haver de fer-ho sense tornar cap al refugi de molts autors cristians en aquella època: l'«argot de qüestions incomprendibles i de paraules sense sentit» que eren per a ell l'escolàstica i les seues actualitzacions. Per açò va evitar recórrer a arguments i conceptes teològics o morals i, en canvi, va acceptar aquelles novetats filosòfiques que podien ser conciliades amb el cristianisme.

L'evident vindicació de l'estudi del fenomen religiós i de la tradició de l'Església, així com la valenta equiparació de les ciències eclesiàstiques amb les naturals no ha de portar a pensar que en *Dell'origine...* s'advoca per prendre com a punt de partida del saber les veritats cristianes. Primer perquè Andrés repudiava qualsevol tipus de sistema neoescolàstic de base teològic-metafísica, i segon perquè el punt de partida de la seua teoria del coneixement mai va ser la revelació, sinó la realitat observable a través dels sentits. En el segle XVIII aqueixes eren dues premisses fonamentals de la nova ciència que caracteritzava la modernitat. Andrés no va dubtar a expressar el seu criteri sobre la relació que havia d'establir-se entre la teologia i les Sagrades Escripures d'una banda i la recerca dels fenòmens naturals per una altra. Les seues paraules de resposta a aquells que seguien sostenint que era possible utilitzar la teologia per a interpretar alguns aspectes de la realitat física són certament eloqüents:

El inglés William Jones (...) hace ver con muchos ejemplos que la Teología tiene con la física una alianza más estrecha de lo que se cree. A decir verdad, ni la Física sacra de Valles ni la de Scheuchzer más erudita y más completa, ni otros tratados semejantes de otros tratados similares de otros físicos y teólogos físicos o teológicos

han aportado a la física tales ilustraciones que deban animar a los filósofos a tal estudio un estudio semejante; y creemos que tales investigaciones, hechas astutamente, más pueden contribuir a la literal ilustración de los libros sagrados, que a los verdaderos avances de la física. De otras ciencias naturales recibe esta ciencia mayores ventajas (*Dell'origine...* IV, p. 444).

Es tracta d'un text molt revelador. D'una banda, perquè Andrés es mostra partidari de separar completament la teologia de la recerca de la naturalesa. Els seus preceptes no poden ser una guia ni una cotilla: senzillament preferia evitar les interferències entre ambdues, i considerava que la física havia de recolzar-se en altres ciències naturals per a progressar i no en la teologia. Per una altra, seguint les seues conegudes conviccions antiescolàstiques, afirmava que no podia dir-se que la teologia haguera contribuït a l'avanç de la física. Aquesta declaració era la conseqüència lògica que Andrés no concebera una altra ciència o coneixement sòlid que no fóra el que parteix de l'observació racional dels fets sensibles. I fins i tot arribava a l'extrem de considerar negatiu que els filòsofs intentaren traure alguna cosa positiva de tals relacions entre teologia i ciències. Amb tot, el més sorprenent és que acabava per recomanar als teòlegs que s'ajudaren de la física per a interpretar la Bíblia, expressant així una opinió avançadíssima per a l'època. En resum, allò que Andrés proposava era que l'estudi de la naturalesa no es deixara influir per les disquisicions dels teòlegs. Encara que açò no significava que es renunciara a treballar per fer compatibles la fe i la raó, el veritablement nou era que Andrés invertia sense concessions termes habituals en molts pensadors cristians del segle XVIII, perquè entenia que la conciliació no havia de fer-se adaptant la ciència a les veritats derivades de la lectura dels Llibres Sagrats, sinó interpretant aquests a la llum dels descobriments científics. No podia haver-hi una postura més oberta o radical dins del cristianisme il·lustrat o d'una Il·lustració que es considerara cristiana o catòlica.

Una altra obra molt coneguda d'Andrés –que ha passat a la història com un dels millors exemples de la literatura odepòrica espanyola del segle XVIII– són les *Cartas familiares* que va escriure per al seu germà Carlos relatant-li els viatges que va realitzar per Itàlia entre 1785 i 1791: Florència, Roma, Nàpols, les ruïnes de Pompeia i Herculà, Venècia, Parma, Milà, Pavia, Torí, Gènova... són algunes de les places que va visitar amb l'objectiu de conèixer a fons el país i recaptar dades per a *Dell'origine...* en les millors biblioteques i gabinets científics. Van ser publicades a Madrid per la *Imprenta de Sancha* en cinc volums entre 1786 i 1793, i van circular també per Itàlia. A pesar que va eixir exiliat d'Espanya amb 28 anys i mai va tornar, Juan Andrés va retenir sempre el record del seu país d'origen i va mantenir contacte epistolar freqüent amb els espanyols. Així mateix, encara que va escriure la major part en italià, resulta impossible comprendre la seua obra sense atendre als corrents intel·lectuals i autors hispans amb els

quals es va relacionar. Durant els quasi cinquanta anys que va passar en l'exili, va trobar els mitjans per a mantenir-se ben informat de la situació cultural i política espanyola i va fer tot allò que va estar en les seues mans per a difondre les principals publicacions fora de les nostres fronteres, contribuir a la florida literària del país i defensar-lo de les dures crítiques dels estrangers que menyspreaven la seua història i cultura. Tot «por el amor que profeso a la patria y el deseo que tengo de su honor» (carta d'Andrés a Cavanilles de 15 d'abril de 1790). Amb els seus llibres i amb els seus actes, Andrés va exercir una ingent i variada tasca d'intermediari cultural entre tots dos països i va col·laborar activament amb els espanyols que van visitar Itàlia o que van recórrer a ell des d'Espanya. Aquest tipus d'activitats no van ser un cas aïllat. La seua tasca és un bon exemple de la col·laboració que alguns exiliats van mantenir amb el govern espanyol i amb els seus representants a Itàlia, en el marc de la campanya política per al foment de la valoració cultural d'Espanya en l'exterior. Els jesuïtes van participar d'aquesta iniciativa del govern per convicció però també per interès, ja que els va permetre comptar amb el suport governamental per a donar a conèixer les seues obres a Espanya i, a més, obtenir el reconeixement dels intel·lectuals i de l'autoritat, que sovint premiava els seus treballs amb augments en la pensió que com expulsats els corresponia.

En el cas de Juan Andrés el seu germà Carlos va ser el principal valedor de la seua obra i activitats davant el govern. En 1780 es va traslladar a Madrid i va començar a difondre les qualitats i projectes literaris del seu germà, especialment entre el grup de valencians organitzat entorn de Pérez Bayer, preceptor dels infants reials i persona de la confiança del Rei. Carlos va comptar a més amb l'interès de Floridablanca, a qui veia sovint, i amb l'ajuda d'Eugenio Llaguno, primer oficial de la Secretaria d'Estat i corresponent de Juan des de 1781. Prompte es va convertir en el seu principal contacte en el govern i, gràcies a açò, Andrés va poder servir-se del correu de l'ambaixada espanyola en Parma per a rebre o enviar cartes i paquets de llibres dirigint-los a la secretaria del Consell. Fins i tot va demanar una vegada que s'examinaren algunes obres de la biblioteca de l'Escorial per a obtenir dades que utilitzaria en *Dell'origine...* En 1783 la Impremta Reial de Madrid va publicar la *Disertación sobre las causas de los pocos progresos que hacen las ciencias en estos tiempo*. Tota una fita en la nova actitud del govern cap als jesuïtes. A l'any següent, les mateixes connexions van afavorir la traducció i publicació de la versió espanyola de *Dell'origine...* Va ser Floridablanca qui va encarregar que es traduïra i a ell es va dedicar l'edició. Dos anys després, també van ser dedicades a ell les *Cartas familiares*. En aquella ocasió va quedar palesa de forma encara més clara l'agraïment de tots dos germans:

El viaje cuya relación publico no se hubiera podido hacer sin el favor y auxilios de V.E., y como V.E. tuvo la bondad de franquearlos, espero que tenga la de admitir estas cartas como un fruto del viaje, y como una corta demostración de la gratitud de mi hermano y de la mía (*Cartas familiares*, I, p. 3).

Durant molts anys Andrés es va considerar un protegit de Floridablanca i va afirmar en una carta a Cavanilles que la seua «bondad por mi persona me hace más llevaderas mis circunstancias» (17 d'abril de 1788). Però si el suport del secretari d'Estat va ser decisiu per a la carrera literària d'Andrés i evidencia el canvi en la política espanyola, més significatiu va ser el del propi monarca. Carlos III va seguir la trajectòria literària del jesuïta i es va interessar personalment per que els seus treballs arribaren a bon fi. Cap a 1780 o 1781 el seu «benignidad» –en paraules del propi Andrés– li va moure a regalar-li un exemplar de la *Bibliotheca Arabico-Hispana* de Miguel Casiri que tan útil li va anar en la redacció de *Dell'origine...* Per la seua banda, en el pròleg, Andrés va qualificar al monarca de «glorios promotor de totes les empreses literàries». Probablement s'estaven tenint en compte els seus mèrits com a defensor de la literatura espanyola a Itàlia i, en efecte, quan el primer volum va eixir en 1782, el Rei el va premiar duplicant-li la pensió, i anys més tard va rebre altres dos increments. En l'estiu de 1785 Andrés va viatjar a diverses ciutats italianes amb l'objectiu de recaptar dades per al seu tercer volum i gràcies als seus contactes en la Cort va poder comptar amb el suport de l'ambaixador espanyol davant la Santa Seu, a qui se li van donar ordres expressives des del més alt per a ajudar-li en tot allò que tinguera a veure amb el seu treball:

El ex-jesuita Don Juan Andrés está trabajando el tercer tomo de su obra intitulada *Origen, progresos, y estado actual de toda la Literatura*, en que debe tratar de antigüedades. Deseando salga con la perfección posible, piensa hacer un viaje a esa capital, y otras ciudades de Italia, para examinar por sí mismo varias cosas; y el Rey quiere que V. S. le proteja, y proporcione los medios de conseguir su intento (carta de *Floridablanca a *Azara del 14 de juny de 1785).

Al costat d'aquestes connexions polítiques, destaca la relació d'Andrés amb intel·lectuals que treballaven en la Cort espanyola i en les seues institucions culturals al servei del mateix rei que havia expulsat als jesuïtes. Andrés va mantenir correspondència amb un bon nombre d'ells, es va esforçar per divulgar les seues millors obres a Itàlia i fins i tot va intervenir per ells davant els literats italians. Tot apunta al fet que va ser el seu germà Carlos qui va propiciar que es comunicara amb els directors de la Biblioteca Reial Juan de Santander i Pérez Bayer, els historiadors de la literatura Tomás Sánchez, Francisco Cerdà i Juan Antonio Pellicer, el secretari de Gràcia i Justícia Manuel de Roda, el cronista d'Índies Juan Bautista Muñoz, el secretari de la Reial Acadèmia d'Història José Guevara de Vasconcelos, el botànic Cavanilles, el literat Juan Sempere i Guarinos o l'arabista sirià Miguel Casiri.

L'interès d'Andrés per divulgar a Itàlia la literatura espanyola va ser constant durant tota la seua vida, i no va dependre únicament dels encàrrecs del govern o dels favors a autors que coneixia en una i altra península. Una possibilitat era recomanar als italians el contacte amb els espanyols que podien incrementar el prestigi de la nació. Entre ells ocupava

lloc preferent Cavanilles. Un altre camí consistia a fomentar a Itàlia la lectura de les millors obres de la literatura espanyola del segle XVIII ensenyant als seus convidats o als forasters que passaven per Màntua els llibres espanyols de la seua biblioteca personal perquè conegueren les disciplines en què els seus compatriotes aconseguien fer-se un lloc. A més, almenys des de febrer de 1781 Andrés enviava regularment a Juan de Santander llibres escrits per espanyols que es publicaven a Itàlia, i no solament els que li havien demanat des de Madrid sinó també uns altres per la seua pròpia iniciativa, com els relacionats amb les polèmiques literàries. Els enviaments a través del canal oficial de l'ambaixada espanyola van perdurar almenys fins a abril de 1801, quan Andrés va enviar un paquet de llibres a Cavanilles, qui llavors ja treballava en el Reial Jardí Botànic, una altra institució científica de la Monarquia. El propi Juan Andrés era conscient de la importància de la labor que exercia, i denunciava la incapacitat dels llibreters espanyols per a exercir-la, doncs «sono tant indolenti (...) che niente basta a spronarli per fare mutuo il commercio co' librai esteri», mentre que ell, sense ser mercader ni llibreter, freqüentment cercava llibres a Espanya i també col·locava allí els italians (carta a Jacopo Morelli d'11 de setembre de 1790). Andrés va mantenir també la bona relació amb els Maians establida abans de marxar a l'exili, si ben sempre a través de Carlos Andrés, segurament perquè antigues experiències desaconsellaven a don Gregorio ser sospitós de contravenir les disposicions règies. Gràcies a aquesta mediació va poder aconseguir valuosa informació procedent de la magnífica biblioteca maiansiana per a la redacció de *Dell'origine...* Un dels principals assumptes que van abordar va ser el dels possibles orígens àrabs de la poesia provençal. L'afable vida de literat que va gaudir Andrés a Màntua durant més de vint anys va donar un brusc tomb a partir de la meitat de la dècada de 1790, quan les repercussions de la revolució francesa van començar a sentir-se a Itàlia. Des de l'estiu de 1789 Andrés preguntava regularment a Cavanilles, que vivia llavors a París, per la situació política que es vivia a França. A l'abril de 1790, abans que s'aprovara la Constitució Civil del clergat i que es produïren els primers motins a Itàlia, però ja plenament conscient de la importància del que ocorria, exclamava: «Pobre Francia!», si ben encara esperava que poguera parar «en bien tanta Revolución». I fins i tot un any després, quan Pius VI va condemnar els principis revolucionaris, ell encara preferia que l'Església mantinguera posicions moderades per a evitar els mals majors que pogueren derivar-se d'un enfrontament directe amb els revolucionaris. No obstant açò, al llarg de 1792 la deriva dels esdeveniments va modificar per sempre la seua postura davant la revolució francesa. A l'abril va haver de refugiar-se en el convent Delle Grazie, situat als afores de Màntua, per a fugir dels motins que van sacsejar la ciutat durant tres dies. Sens dubte, la visió dels desordres i l'impacte de l'execució de Lluís XVI al gener de 1793 van contribuir a aguditzar la seua aversió cap a la revolució, manifestada en la seua correspondència fins a maig de 1796, quan el setge de Màntua pels francesos va fer més prudent guardar silenci. Llavors Andrés va marxar a Venècia fugint de l'ocupació na-

poleònica, després a Roma i finalment a Parma, un dels pocs territoris italians que conservaven la seua independència. Va influir també que allí s'estava acabant d'imprimir l'últim volum de *Dell'origine...* que en aquell mateix territori s'havien refugiat també altres jesuïtes sota la protecció del duc Ferran I i que aquest pertanyia a una branca col·lateral dels Borbó de Madrid, la qual cosa feia més fàcil la comunicació amb Espanya.

La causa que Andrés fugira constantment de l'ocupació va haver de ser la severitat amb què actuaven les tropes invasores i, per descomptat, la seua negativa a prestar el jurament cívic que els francesos imposaven als antics jesuïtes i que incloïa clàusules contràries al quart vot de fidelitat al papa. A més, en diverses ocasions s'havia manifestat partidari de l'ordre antic i de la sobirania dels Habsburg sobre el nord d'Itàlia. Tant per açò com pel bon nom que ja tenia guanyat en assumptes literaris, a mitjan 1799 l'emperador alemany Francesc II li va encarregar que reorganitzara els estudis de la Universitat de Pavia després de la primera ocupació francesa de la ciutat amb el càrrec de prefecte d'estudis i director de la biblioteca. Andrés va romandre allí fins a juny de 1800 quan Llombardia va ser presa novament pels francesos i es va traslladar a Venècia i després a Parma.

La posició del govern espanyol respecte als jesuïtes durant els llargs anys de l'exili italià va ser substancialment la mateixa que havia expressat el sever Reial decret de febrer de 1767. La prohibició de retorn va ser aplicada sense excepcions llevat la durada d'un breu intermedí entre 1797 i 1801, quan van ser primer admesos i després expulsats per segona vegada. No obstant açò, els ignasians mai van perdre l'esperança que tard o d'hora se'ls permetera tornar a la seua pàtria i, de fet, des de pocs anys després de la seua eixida del país va ser freqüent la divulgació a Itàlia de notícies, quasi sempre infundades, que predicaven la possibilitat d'un retorn imminent. Quasi sempre van coincidir amb els relleus al capdavant de la Secretaria d'Estat, com el de Grimaldi per Moñino en 1777 o el d'est per Aranda en 1792, la qual cosa és lògica donada la multitud de canvis polítics que normalment implicaven. Personalment, Andrés sempre els va considerar poc creïbles i en la seua correspondència privada es va mostrar bastant escèptic.

Aquesta situació va canviar dràsticament a partir de l'estiu de 1797. Amb el nord d'Itàlia baix control dels francesos la situació es va tornar molt difícil per als jesuïtes, de manera que alguns van començar a tornar clandestinament a Espanya fugint de les tropes napoleòniques. Quan eren detinguts al·legaven davant les autoritats que no podien romandre a Itàlia perquè la seua vida corria perill a causa de les expulsions, els estrets seguiments a les seues declaracions, escrits i costums, i les freqüents confiscacions de béns que patien. Però no va ser fins a octubre de 1797 quan, davant la duresa amb que els francesos tractaven als jesuïtes, el govern de Carles IV es va decidir a publicar la Reial Ordre que autoritzava el

seu retorn a Espanya. Es van acollir a ella uns 650, entre ells diversos valencians i coneguts d'Andrés com Eximeno, Colomé o Antonio Conca.

No obstant açò, Andrés mai va tornar malgrat que va sospesar seriosament la possibilitat. Després de la capitulació de Roma s'havia refugiat a Bolonya, on encara es trobava el 10 d'abril de 1797. Des d'allí pensava dirigir-se per Ferrara i Màntua fins a Parma per a sentir-se més segur i meditar sobre el seu futur en un dels pocs territoris italians que encara no havia sigut envaït. Una possibilitat era romandre a Itàlia. En tal cas va sospesar passar a Venècia, que era llavors territori lliure de les agitacions revolucionàries. D'altra banda, des d'Espanya els seus familiars li demanaven insistentment que tornara. Finalment, a mitjan juny va prendre una decisió: tornaria quan finalitzara la impressió de l'últim volum de *Dell'origine...*

Durant aqueix estiu va haver de mantenir una sèrie de contactes amb la península per a determinar les condicions del seu retorn. Des del govern també se li va demanar expressament que tornara a través de Jovellanos, llavors secretari de Gràcia i Justícia. Açò prova, una vegada més, la privilegiada i quasi sorprenent relació que Juan Andrés va mantenir amb les autoritats espanyoles i, en aquest cas, a més, amb un dels il·lustrats més assenyalats. Que la proposta partira d'un personatge tan poc sospitós de professar simpaties cap als ignasians demostra la gran estima que es feia a Espanya de la persona i capacitat intel·lectual d'Andrés, com també d'alguns companys d'exili, fins i tot entre els cercles més parajansenistes o filojansenistes (que és quasi el mateix que dir antijesuïtes) de la Il·lustració oficial. La persona de contacte era en aquest cas Juan Meléndez Valdés, amb qui Andrés va mantenir correspondència en els anys finals de la centúria, si bé ja havia actuat com difusor de les seues poesies a Itàlia en 1785. Però el retorn es va anar retardant fins que finalment mai es va produir. Andrés va posposar primer la seua partida pel perill dels corsaris que infestaven el Mediterrani; després per l'empitjorament del temps a l'hivern. Després diversos esdeveniments va anar postergant la partida fins que a l'agost de 1799 va ser cridat per Francesc II a Pavia, fet que ho va paraitzar tot *sine die*. S'ha dit que la mort de la seua mare al març de 1800 va ser una de les raons que el va fer decidir-se a no viatjar, però a la llum de l'epistolari és obvi que va tenir més importància la seua trobada en Parma amb José de Pignatelli, qui des de 1799 intentava reorganitzar la Companyia de Jesús amb vista a una possible restauració a Itàlia i concretament a Nàpols.

Paradoxalment, va ser la segona conquesta francesa de Llombardia al juny de 1800 el que va alliberar a Andrés dels seus lligams al servei de l'emperador. Llavors es va traslladar de nou a Parma i allí es va instal·lar amb gran il·lusió entre els seus «antichi fratelli» jesuïtes en el Col·legi de Nobles que el duc els havia retornat. Immediatament va ser nomenat biblio-

tecarí ducal i, animat per la satisfacció que la vida comunitària li proporcionava, va pensar a impartir cursos de bibliografia i història literària i fins i tot formar una petita acadèmia.

En aquells dies va acudir diverses vegades a l'antic convent benedictí de Sant Stefano de Colorno, molt pròxim a Parma, convidat per Pignatelli per a assistir als exercicis espirituals i en ocasions dirigir-los. Després d'aquestes experiències no va tornar a parlar de la possibilitat de tornar a Espanya més que en una ocasió: en 1808 i només per a negar que pensara en açò. Tot apunta al fet que el motiu pel qual va canviar de semblar va ser el contacte amb el sant jesuïta, qui volia unir-lo als seus projectes per a reconstruir l'orde i que l'ajudara «a tirar el carro de la gloria de Dios» (carta a Ramón Ximénez de 21 de març de 1802). És possible que finalment Pignatelli el convencera, o tal vegada ell mateix es va sentir atret per l'empresa, però la seua inclinació a la causa jesuítica no feia sinó créixer.

En 1802 va publicar una *Lettera sopra alcuni codici delle Biblioteche Capitolari di Novara e di Vercelli* (1802) i en 1804 unes cartes inèdites d'Antonio Agustín que havia trobat a Milà amb unes altres que li havien enviat des de Roma. Deixant al marge la finalització dels dos últims volums de *Dell'origine...*, que ja tenia molt avançats abans d'abandonar Màntua, i el catàleg de la biblioteca dels Capilupi, que va eixir en 1797 però havia sigut lliurat a la impremta en 1795, aquestes dues obres i un breu article publicat en la revista *L'Ape* de Florència sobre la literatura espanyola van ser els únics treballs de recerca que va escriure Andrés fins a 1815. Açò dona una idea de la diferència respecte a la seua frenètica activitat literària anterior com a conseqüència del cansament per tantes dificultats i de la sensació de llunyania tant de la seua família a Espanya com de la tranquil·la vida literària a la qual s'havia acostumat a Màntua.

Quan al novembre de 1804 els francesos van ocupar Parma i van expulsar als jesuïtes Andrés va marxar a Nàpols en companyia de Pignatelli i dels seus companys, ja que Ferran IV els permetia tornar i Pius VII havia restablert l'orde en aquell territori. Ple de goig, embolicat en la bullícia de l'ambient per la restauració de l'orde, va experimentar un autèntic «renaixement» personal quan reingressà formalment en la Companyia la vespra de Nadal, exactament cinquanta anys després que ho haguera fet a Tarragona. A partir d'aquell moment es va convertir en conseller de la nova estructura jesuítica de la província. El provincial Luigi Fortis consultava habitualment la seua opinió per a la reorganització dels col·legis i programes d'estudis dels jesuïtes a Itàlia després de la restauració i per al nomenament dels professors.

Des de la seua arribada a Nàpols els contactes amb Espanya es van reduir gradualment, com testifiquen el menor nombre de cartes enviades a partir d'aqueixes dates i la poca al·lusió a assumptes espanyols en la seua correspondència amb els italians. La mort de Cavanilles al maig de 1804 li havia privat del principal dels seus corresponents, però encara

així la seua relació científic-literària amb el nostre país no es va interrompre del tot. Malgrat les grans dificultats que imposava la guerra europea, a l'abril 1807 va poder enviar algunes poesies llatines i espanyoles desconegudes i certes notícies d'obres i autors espanyols poc coneguts. Va rebre correspondència de José Vega i Sentmenat, subdelegat d'impremta i llibreria, i va continuar exercint d'intermediari per a la compra de llibres espanyols amb l'ajuda del seu germà. En canvi, a partir de 1808 la invasió francesa de la península ibèrica i la recrudescència de la guerra van disminuir molt les possibilitats de comunicació amb Espanya. En plena guerra de la Independència i amb Murat en el tron de Nàpols, la comunicació era pràcticament impossible. Va tornar a establir-se després de la Restauració borbònica en tots dos països i en 1815 i 1816 Andrés va ajudar a Filippo Re, prestigiós botànic a qui havia posat en contacte amb Cavanilles anys arrere, a establir relació amb Mariano Lagasca, director del Reial Jardí Botànic de Madrid. A més va intervenir perquè el prefecto del Jardí Botànic de Nàpols intercanviara llavors amb Lagasca a través de la Secretaria d'Estat. No obstant açò, l'aïllament va desembocar en un lògic distanciament afectiu que va anar augmentant amb els anys. Des de la dècada de 1790 Andrés havia manifestat en algunes ocasions sentir-se mantuà o italià, però no havia posat en dubte la seua nacionalitat espanyola. En canvi, en 1800 ja dubtava si la seua nacionalitat era italiana o espanyola i en 1804, en les primeres paraules del seu article sobre la literatura espanyola publicat en *L'Ape*, declarava ser ja «tanto straniero alla Spagna, come gli altri forestieri». Finalment, al febrer de 1808 afirmava en una carta a Gherardo Rangone Terzi que el pas del temps havia fet massa i ja no es podia dir que la seua pàtria fóra Espanya, sinó que l'eren els seus germans d'orde i els seus amics italians, amb els quals deia haver passat «i più i migliori anni della mia vita».

Només arribar a Nàpols va ser nomenat revisor de llibres i poc després director de la Biblioteca Reial per desig de Ferran IV. Ni Josep Bonaparte ni Joaquim Murat el van rellevar del càrrec, i fins i tot li van permetre romandre a Nàpols malgrat haver decretat l'expulsió de tots els altres jesuïtes quan el regne va passar a mans franceses en 1806. Andrés solament va eixir del país per uns dies, entre mitjan de setembre i octubre de 1807, quan va estar a Roma ultimant els detalls d'una nova edició de *Dell'origine...* entre 1808 i 1817. Considerada la més perfecta de totes, va incloure correccions i addicions que el mateix Andrés va redactar.

Al capdavant de la Biblioteca Reial de Nàpols va emprendre notables treballs de catalogació i edició de llibres i manuscrits antics, especialment versions inèdites de clàssics grecollatins. Per a açò va comptar amb l'ajuda de diversos joves col·laboradors i amics entre els qui va fer escola: Cataldo Jannelli, Angelo Antonio Scotti, Francesco Avellino i Salvatore Cirillo. Malgrat les dificultats per la greu pèrdua de visió que patia des de 1813, Andrés va seguir treballant fins que es va quedar completament cec, a conseqüència d'una operació en què van intentar llevar-li les cataractes al setembre de 1815. A partir de llavors la seua salut va anar empitjorant.

Després que en 1814 Pius VII restablira la Companyia de Jesús en tot l'orbe, Ferran VII va derogar per fi l'ordre que impedia als jesuïtes tornar a Espanya. Però llavors Andrés tenia ja 75 anys i les seues expectatives vitals, com les de la majoria dels seus companys de generació que seguien vius, no passaven pel retorn a l'antiga pàtria. Després de la restauració va manifestar la seua voluntat de traslladar-se a Roma per a conuiuïre amb els seus companys d'orde i posar-se a la disposició dels seus superiors, però no va aconseguir que Ferran IV li permetera relaxar-se de les seues obligacions al capdavant de la Biblioteca Reial. A l'octubre de 1816 va obtenir per fi permís per a fer un viatge a Roma del que ja no tornaria, ja que el 12 de gener de 1817 va morir de pneumònia en aquella ciutat. Per aquell moment, el món il·lustrat en què s'havia format i del qual havia volgut participar només existia ja en la ment dels intel·lectuals que havien pertangut a ell i havien sobreviscut als primers anys de la revolució.

Gravat amb el retrat de Juan Andrés.

El papa Climent XIII.

Carles III retratat per Mengs.

Portada de la Pragmàtica Sanció que decretà l'expulsió dels jesuïtes de totes les possessions del rei d'Espanya.